

ژئوتوریسم معدنی و ارتقاء نقش زنان روستایی؛ مطالعه موردی: روستاهای مجاور معدن فیروزه نیشابور

ملیحه قورچی^۱، سعید سعادت^۲

۱- شرکت معدن یاران لوت

۲- گروه زمین‌شناسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

m.ghoorchi@yahoo.com

چکیده

توانمندسازی زنان روستایی همواره یکی از مسائل مهم در توسعه اقتصادی مناطق مختلف بوده است. در اکثر روستاها به دلیل غالب بودن اقتصاد کشاورزی و آسیب‌پذیری آن، توجه به دیگر فعالیت‌های توسعه‌ای نظیر گردشگری می‌تواند از جنبه‌های مختلف، تضمینی در بهبود شرایط زندگی روستاییان باشد. با توجه به قابلیت‌های جاذبه‌های زمین‌شناختی ایران و توسعه‌نیافتگی بسیاری از جوامع محلی دارای قابلیت زمین‌گردشگری، در این تحقیق تأثیر ژئوتوریسم معدنی بر توانمندسازی جامعه محلی، به‌ویژه بانوان روستاهای معدن بالا و پایین را بررسی می‌کنیم. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که از دیدگاه مناطق میزبان و گردشگران، گردشگری اثرات اقتصادی مثبتی نظیر: افزایش فرصت‌های شغلی و درآمد داشته است. روند مهاجرت روستا معکوس شده و افراد مجدد به روستا بازگشته‌اند. در حال حاضر، عمده مشارکت زنان در بحث سنگ‌جوری و فیروزه‌تراشی است، لیکن با اقدامات توسعه‌ای در بحث گردشگری محدوده معدن فیروزه به‌صورت ایجاد ژئوپارک، در آینده شاهد توانمندسازی زنان در سایر عرصه‌های مرتبط با گردشگری خواهیم بود.

کلیدواژه‌ها: ژئوتوریسم، زمین‌گردشگری، معدن، زنان روستایی، توسعه اقتصادی.

۱- دکتری زمین‌شناسی اقتصادی.

۲- دکتری زمین‌شناسی.

۱- مقدمه

امروزه گردشگری در بسیاری از کشورها به مهم‌ترین و ارزآورترین صنعت تبدیل شده و در شرایط بحران اقتصاد جهانی نیز همواره رونق داشته است. بنابر پیش‌بینی سازمان جهانی گردشگری در سال ۲۰۲۰ میلادی تعداد گردشگران به ۱/۵ میلیارد نفر خواهد رسید. یکی از مهم‌ترین مقاصد گردشگری را در دهه اخیر در سراسر دنیا تحت تأثیر قرار داده، جاذبه‌های طبیعی است. زمین‌گردشگری یا ژئوتوریسم (Geotourism) که با جاذبه‌های طبیعت بی‌جان سروکار دارد، نیز به‌عنوان یکی از زیرمجموعه‌های صنعت گردشگری، در سال‌های اخیر با رشد فزاینده مواجه بوده است.

یکی از مهم‌ترین مقاصد ژئوتوریستی، ژئوپارک‌ها هستند. بر اساس تعریف یونسکو ژئوپارک منطقه‌ای است با وسعت کافی که مرزهای آن به‌وضوح مشخص شده و چندین پدیده بارز زمین‌شناسی در محدوده آن قرار گرفته باشد و این محدوده باید بتواند در توسعه اقتصادی جوامع پیرامونی خود نقش مؤثری ایفا کند. ژئوپارک ممکن است علاوه بر پدیده‌های زمین‌شناسی از آثار تاریخی، بوم‌شناسی، باستان‌شناسی و میراث فرهنگی و طبیعی دیگر نیز برخوردار باشد.

ژئوپارک‌های جهانی یونسکو تأکید جدی بر توانمندسازی زنان از طریق برنامه‌های آموزش متمرکز یا از طریق توسعه همکاری‌های زنان دارد. توانمندسازی زنان یکی از اهداف توسعه دیدگاه انسانی و عدالت‌محورانه است، در واقع به‌معنای افزایش شناخت و خودآگاهی، قابلیت اعتماد و گسترش آزادی انتخاب زنان به‌وسیله خودشان است (شادی طلب و همکاران، ۱۳۸۴).

گسترش زمین‌گردشگری از دید فرصت‌ها، منابع و مزایا، یک راهبرد مؤثر در راستای تعدیل نابرابری میان روستا و مناطق محروم و شهر است که با فراهم کردن فرصت‌های جدید برای بسیاری از روستاها و مناطق کم‌درآمد به جامعه روستایی حیات دوباره داده و موجب توسعه این نواحی می‌شود. تغییر در مناسبات اجتماعی و زندگی شهری و روستایی و کاهش تعداد روستاها ایجاد می‌کند تا به مفهوم توسعه روستایی و اهداف آن با رویکردهای نوین و کاربردی پرداخته شود. در این راستا، تعاونی‌های زنان در برخی از در ژئوپارک‌های جهانی یونسکو فرصتی برای زنان فراهم می‌کنند تا درآمد بیشتری در منطقه خود و با توجه به شرایط خود کسب کنند.

ژئوسایت (Geosite) یا به آلمانی ژئوتوپ به مکان دارای میراث زمین‌شناسی می‌گویند. از گذشته‌های دور، برای حفاظت از مکان‌های ارزشمند و مهم علمی از نظر زمین‌شناسی و ژئومورفولوژی مکان‌هایی تعیین و حفاظت شده‌اند که امروزه به‌نام ژئوسایت نامیده می‌شوند.

شهر نیشابور با جذب سالانه هفت میلیون گردشگر داخلی و خارجی از این نظر، در رتبه دوم در خراسان رضوی پس از مشهد جای دارد. در نوروز ۱۳۹۸ مجموعه تاریخی، زیارتی قدمگاه رضوی با ۱۵۵ هزار نفر زائر بیشترین آمار را در ایام نوروز امسال داشته است و آرامگاه‌های خیام و عطار و نیز سایت موزه تاریخی شادیاخ در رده‌های بعدی جای گرفتند. ۲۴۸ هزار نفر نیز از جاذبه‌های طبیعی نیشابور دیدن کردند. لذا آمارهای ارائه‌شده حاکی از ظرفیت عالی این شهرستان در جذب گردشگر دارد. در همین راستا، روستاهای معدن بالا و معدن پایین در شمال غرب نیشابور این امکان را دارند که از ظرفیت‌های ژئوتوریسمی اطرافشان در جذب گردشگران استفاده کنند. این روستاها در نزدیکی معدن فیروزه نیشابور واقع شده‌اند (شکل ۱). مشارکت جامعه یک مفهوم کلیدی در توسعه گردشگری به‌شمار می‌آید و مشارکت هر چه بیشتر مردم، به‌عنوان ابزاری برای ظرفیت‌سازی

جامعه برای حل مشکلاتش است. در این پژوهش، به بررسی این ژئوسایت‌ها و اثرات آن بر توسعه روستاهای اطراف و به‌ویژه ارتقاء ظرفیت شغلی زنان روستایی پرداخته می‌شود.

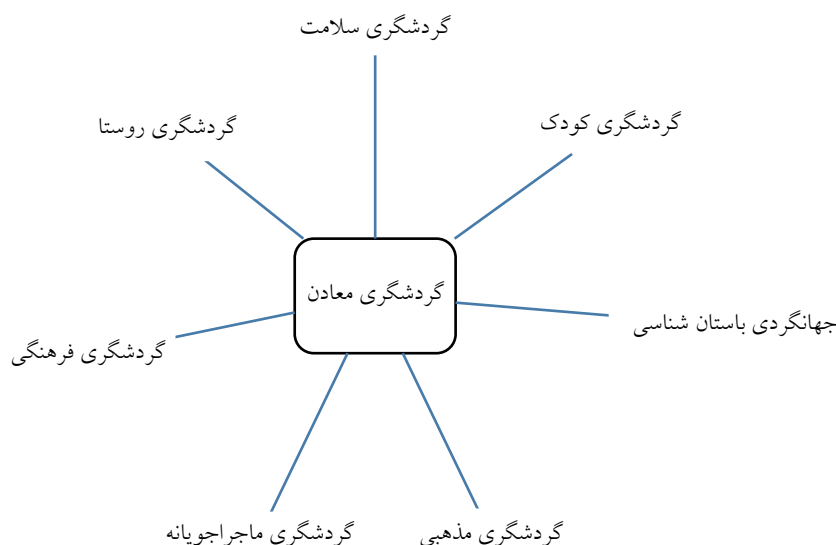
شکل ۱- موقعیت معدن فیروزه نیشابور نسبت به روستاهای معدن بالا و پایین

۲- ژئوتوریسم معدنی

زمین‌گردشگری یا ژئوتوریسم مفهوم نسبتاً جدیدی در گردشگری است. بخش ژئو جاذبه‌های زمین‌شناسی، ژئومورفولوژی و میراث معدن‌کاری را شامل می‌شود و بخش توریسم آن به‌عنوان موضوعی چندرشته‌ای، تمامی زیرساخت‌های صنعت گردشگری از جمله: تفسیر، مدیریت، اقامت، تورها و ... را شامل می‌شود (شکل ۲).

زمین‌گردشگری زیرمجموعه گردشگری پایدار بوده و هدف آن، حفظ منابع گردشگری در مقاصد است، یعنی هدایت گردشگران به‌نحوی که محل دیدنی برای نسل‌های آینده هم همان‌طور باقی بماند و قابل استفاده باشد (نکوئی صدری، ۱۳۸۸).

از مهم‌ترین مبانی فلسفه اجرای برنامه‌های زمین‌گردشگری، افزایش دانش علوم زمین و عمومی‌سازی آن در یک منطقه است. آشنایی جوامع محلی با میراث زمین‌شناختی و مفاهیم مربوط به آن منجر به احترام به دارایی‌های طبیعی و فرهنگی، تاریخی جامعه مقصد شده و عموم مردم را به آشنایی و لذت بردن از پدیده‌های زیبای زمین‌شناسی و همچنین حفاظت و نگهداری از این میراث ارزشمند دعوت می‌کند.

شکل ۲- ارتباط گردشگری معدن با سایر انواع گردشگری

در بین کشورهایی که در رابطه با ژئوتوریسم معدن بیشترین فعالیت‌ها را داشته‌اند، می‌توان به کشورهای همچون: ایالات متحده آمریکا، ژاپن و آفریقای جنوبی اشاره کرد. معدنی که به لحاظ ژئوتوریستی در بیشتر کشورها مورد توجه قرار دارند، بیشتر شامل معدن: طلا، سنگ‌های قیمتی همچون گارنت، انواع کوارتز، بریل و زغال‌سنگ می‌شود. در این میان، معدن زغال‌سنگ برای بازدیدکنندگان از جذابیت بیشتری برخوردار است، زیرا مردم از طریق این معدن، زیر زمین را از نزدیک مشاهده می‌کنند. برخی از معدن موجود در ایران نیز مستعد تبدیل به ژئوسایت هستند که از جمله آن‌ها می‌توان به معدن فیروزه نیشابور اشاره کرد. در نزدیکی معدن فیروزه، می‌توان به معدن دیگری همچون: معدن نمک عمارلو به‌عنوان یک جاذبه گردشگری اشاره کرد. نمک، خاصیت انرژی‌درمانی دارد، بدین شکل که یون‌های مثبت ساطع می‌کند و سبب می‌شود یون‌های منفی دور شوند و در رفع افسردگی و ناراحتی‌های روحی - روانی مفید است.

۳- ژئوتوریسم و توانمندسازی زنان

ایران با دارا بودن بیش از ۶۵ هزار روستا دارای جاذبه‌های خاص و متنوع فرهنگی، مذهبی، طبیعی و تاریخی است (لطیفی و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۹). در سراسر جهان هرجا سخن از توسعه ژئوپارک‌ها بوده، نقش جوامع محلی، به‌ویژه زنان روستایی در آن بسیار پررنگ بوده است. مثال‌های متعددی در این زمینه وجود دارد. از موارد جهانی به‌طور مثال می‌توان به ژئوپارک Belitong اشاره کرد. در این ژئوپارک تولیدات صنایع دستی محلی در زمینه سفالگری و منبت‌کاری با چوب به‌صورت سنتی در فروشگاه‌ها به فروش می‌رسد و ژئوپارک این محصولات را برای گردشگران خود تبلیغ می‌کند. تعاونی‌های محلی زنانه با استفاده از دستورالعمل‌های سنتی برای همه رویدادهای ژئوپارک (همایش‌ها، جلسات) غذا تهیه می‌کنند. محصولات آن‌ها نیز در موزه به

فروش می‌رسد. ژئوپارک هر تابستان یک جشنواره گردشگری کشاورزی (Agritourism) با کیفیت از محصولات و نوشیدنی‌های محلی تهیه می‌کند که تعاونی‌های زنان روستایی مسئول تهیه این محصولات و نوشیدنی‌ها هستند.

ژئوپارک Lesvos با تعاونی‌های محلی زنان و تولیدکنندگان مواد غذایی ارگانیک محلی همکاری نزدیکی می‌کند تا به گردشگران خود فرصت دهد محصولات غذایی محلی (به عنوان مثال: ماکارونی، روغن زیتون ارگانیک، نوشیدنی‌های مختلف، شیرینی‌های سنتی و مارمالاد) را بچشند و به عنوان محصول ارگانیک آن‌ها را تهیه کنند.

از موارد موفق در ایران می‌توان به نقش زنان جزیره قشم در توسعه مناطق گردشگری اشاره کرد. بانوان هنرمند این منطقه در کنار نمایش جلوه‌های فرهنگی، در عرضه و فروش سوغات و صنایع دستی سنتی خود نیز نقش مهمی به عهده دارند.

بانوان جزیره قشم با تولید صنایع دستی همچون: گلابتون‌دوزی، خوس‌دوزی، برقع‌دوزی، شک‌بافی و زری‌بافی، ساخت عروسک‌های محلی دختلولکو که مورد توجه توریست‌هاست، نقش مهمی در توسعه پایدار منطقه ارائه کرده‌اند. تهیه غذاهای محلی: همچون ماهی برشته، قلیه‌ماهی، حواری میگو، قلیه‌میگو، پودنی‌ماهی، رنگینک و ادویه محلی، قهوه‌قشمی، حلوا قشمی، سمبوسه، نان تمشی به عنوان بخشی از توانمندی بانوان جزیره قشم در بولتن بین‌المللی یونسکو به تصویر کشیده شده است.

همکاری یکی از شرکت‌های تعاونی بانوان جزیره قشم که در ساختمان پذیرمان ژئوسایت دره ستاره‌های ژئوپارک جهانی یونسکو در قشم فعالیت می‌کند، نیز از دیگر موارد است، همچنین اداره یکی از چندین اقامتگاه محلی در ژئوپارک قشم به وسیله بانوان جزیره قشم هم از موارد دیگری است که توانمندی‌های این زنان را در عرصه‌های مختلف نشان می‌دهد.

از آنجایی که یکی از رویکردهای اصلی دولت در راستای رفع محرومیت و ایجاد محرک‌های توسعه و دستیابی به هدف‌های تعیین شده در سند چشم‌انداز بیست‌ساله کشور، بهره‌گیری از توان منطقه‌های محروم، به ویژه روستاها در گردشگری است؛ لذا توجه به نقش زنان روستایی در توسعه زمین‌گردشگری اهمیت فراوانی دارد.

۴- گردشگری منطقه شهر فیروزه و نقش زنان روستایی

ایران از لحاظ پتانسیل‌های گردشگری در زمره ده کشور اول جهان به‌شمار می‌رود (وحیدی راد و پاساد، ۱۳۹۴: ۸۹). یکی از این پتانسیل‌ها، معادن مختلف با سابقه طولانی معدن‌کاری هستند. از جمله معادن کم‌نظیر ایران می‌توان به معدن فیروزه نیشابور اشاره کرد که قدیمی‌ترین معدن فیروزه ایران است و در ۳۵ کیلومتری شهر فیروزه (استان خراسان رضوی) واقع شده است. کوهی بلند به ارتفاع تقریبی ۲۰۰ متر، به نام رعیش جایگاه اصلی معدن فیروزه نیشابور است. این رشته‌کوه به کوه «سی‌سر» وصل می‌شود.

سابقه بهره‌برداری از معدن فیروزه نیشابور به ۳۰۰۰ سال قبل می‌رسد که آثار فعالیت‌های معدن‌کاری قدیمی به صورت غارهای کوچک و بزرگ در محدوده اطراف معدن دیده می‌شود. تخمین زده می‌شود که معدن فیروزه نیشابور ۹ هزار تن ذخیره سنگ داشته باشد که سالانه حدود ۴۰ تن آن استخراج می‌شود (آمار سازمان صنعت، معدن و تجارت). از هر تن سنگ خام معدنی، بین ۸ تا ۱۰ کیلوگرم فیروزه استخراج می‌شود که بسته به کیفیت و رنگی که دارد، قیمت آن متفاوت است.

روستاهای معدن بالا و پایین، در نزدیکی معدن فیروزه، با فاصله دو تا سه کیلومتری آن قرار دارند. در حال حاضر، بیش از ۱۳۰ کارگر در معدن شاغل هستند که عمدتاً از ساکنان روستا هستند. طی سالهای اخیر مهاجرت معکوس به سرعت در حال شکل گیری است و جمعیت دو روستای معدن بالا و پایین رشد چشمگیری یافته است. خیلی از اهالی روستا که قبلاً مهاجرت کرده بودند، به روستا برگشته اند.

معدن فیروزه نیشابور جایگاه ویژه ای به دلیل داشتن معروف ترین فیروزه جهان را در خود پرورانیده است. این معدن علاوه بر توان جذب گردشگر داخلی، پتانسیل افزایش گردشگر ورودی و افزایش طول اقامت این گردشگران را نیز به عنوان دو عامل مهم در افزایش سود صنعت گردشگری دارد.

در حوزه گردشگری استفاده از معدن و سنگ فیروزه برای جذب و جلب گردشگران تأثیرگذار است. گسترش کارگاههای فیروزه تراشی امکان اشتغال زنان را فراهم می کند. از زمینه های نسبی اشتغال در زمینه تراش سنگ تزئینی در مقایسه با دیگر صنایع می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- بی نیازی به سرمایه گذاری زیاد برای ایجاد اشتغال فردی؛
- بی نیازی به فضای کاری و تأسیسات زیربنایی خاص؛
- زودبازده بودن چرخه سرمایه گذاری؛
- برخورداری از بیمه صنایع دستی؛
- ارزش افزوده بسیار زیاد؛
- دسترسی آسان به گهرهای خام.

غارهای اطراف معدن در واقع نقب های افقی شیب دار مایل به عمودی است که از قرون گذشته تا حال در دل کوه معدن ایجاد شده و گاه تا عمق ۱۰۰ متر در زیر زمین فرو رفته اند. این غارها از آغاز تا کنون، پس از احداث، به نام های مختلفی نامیده شده اند. نام گذاری بر اساس اتفاقات و حوادثی است که در آن غارها پیش آمده یا به سبب شکل یا رنگ طبیعی آن ها یا به اسم معدن دار، معروفیت یافته است. مشهورترین آن ها عبارت اند از: غار عبدالرزاقی یا بواسحق؛ غار ملکی؛ غار زاک؛ غار قره دم؛ غار چراغ کش؛ غار آبدار؛ غار سبز؛ غار زرد؛ غار انجیری؛ غار سرکوه؛ غار کمیری؛ غار خروج. غار عبدالرزاقی واقع در شمال شرق تونل اصلی از قدیمی ترین و بزرگ ترین نقاط معدن کاری شدادی فیروزه محسوب می شود. تونل های معدنی هم اکنون نیز به صورت محدود محل تماشای گردشگران تخصصی هستند. ایجاد موزه های تخصصی مانند: موزه فیروزه نیز از موارد جذب گردشگر است.

روستای معدن در طرح توسعه بوم گردی قرار دارد و برنامه ریزی برای توسعه گردشگری آن انجام شده است. دهیاری تلاش می کند تا نمای سنتی خانه ها را احیاء کند و منطقه نمونه گردشگری بسازد. ظرفیت های مناطق روستایی و مناطق بکر و آب و هوای مطبوع می تواند سبب ایجاد اشتغال و تأمین درآمدهای پایدار برای روستاییان باشد، لذا یکی از راه های توانمندسازی زنان در گردشگری، مشارکت در توسعه بوم گردی است که در آن توسعه پایدار نقش کلیدی دارد.

جلب مشارکت و همکاری جوامع محلی برای ایجاد و محافظت از یک ژئوپارک موفق لازم است. مردم محلی باید آموزش های لازم را دیده و در فعالیت های آموزشی مشارکت داشته باشند. فعالیت های یک ژئوپارک باید با شرایط محلی و

ویژگی‌های فرهنگی و طبیعی، آداب و رسوم جامعه محلی منطبق باشد. روستاهای نیشابور دارای ظرفیت فراوان در جذب گردشگر هستند. در بسیاری از روستاهای این شهرستان، مردم هنوز به سبک و رسوم گذشته خود زندگی می‌کنند. این آداب و سبک زندگی در کنار بکر بودن طبیعت و وجود آثار تاریخی متعدد می‌تواند در جذب گردشگر تأثیرگذار باشد. روستاییان می‌توانند با ایجاد سایت‌های پرنده‌نگری، برگزاری تورهای کوه‌پیمایی و دشت‌پیمایی، فروش صنایع دستی و همچنین نمایش آداب و رسوم از ظرفیت‌های طبیعی روستای خود برای کسب درآمد استفاده کنند. گردشگری کشاورزی در کنار زمین گردشگری مثال خوبی است که نشان می‌دهد زنان مناطق روستایی پذیرای گردشگرانی هستند که می‌خواهند زندگی خانوادگی و روستایی آنان را نیز تجربه کنند. در این صورت، زنان هم به فعالیت‌های سنتی خود می‌پردازند و هم با آشنایی گردشگران و ملاقات آنان محدود به خانه نمی‌مانند، همچنین طی آموزش‌های مختلف می‌توانند درآمدزایی هم داشته باشند. به لحاظ گردشگری فرهنگی و تاریخی، معدن فیروزه با مرقد امامزاده در حدود ۱۲ کیلومتر فاصله دارد. اثرات کلی ایجاد ژئوپارک در زمینه‌های مختلف در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱- اثرات ایجاد یک ژئوسایت یا ژئوپارک در زمینه‌های مختلف

مزیت	کوتاه مدت	میان مدت	طولانی مدت
اجتماعی	- ایجاد شغل مستقیم در زمینه گردشگری؛ - سرگرمی اوقات فراغت؛ - افزایش اطلاعات علمی؛ - تعامل با جامعه معدن‌کاران؛ - ایجاد حس مشارکت.	- نگهداری میراث زمین‌شناختی؛ - شکل‌گیری هویت فرهنگی.	- ایجاد شغل غیرمستقیم در مقیاس وسیع؛ - افزایش خدمات رفاهی (رستوران، هتل و ..)؛ - سرمایه‌گذاری در تحصیل و اشتغال حرفه‌ای.
زیست محیطی	- کاهش اثرات مجازی معدن‌کاری؛ - مدیریت منابع آب و محیط زیست.	- محافظت از میراث زمین - آگاهی از اثرات آلودگی بر محیط زیست	- حفاظت از گنجینه گیاهان و جانوران محلی.
اقتصادی	فعالیت اقتصادی در حین معدن‌کاری.	فعالیت اقتصادی پس از خاتمه معدن‌کاری.	- کاری؛- کاهش اثرات معدن - افزایش درآمد جامعه محلی.

۵- نتیجه‌گیری

ایران با توجه به تنوع زمین‌شناختی و اقلیم متنوع پتانسیل زیادی برای ایجاد و توسعه ژئوسایت و ژئوپارک دارد. پدیده‌های زمین‌شناختی در سراسر کشور مانند: غارها، تنگه‌ها، دره‌ها، مناطق فسیلی، دره‌های نشست، شکاف‌های بزرگ زمین‌شناسی، سازندهای زمین‌شناختی، گل‌فشان‌ها، هرم‌های ماسه‌ای، سواحل صخره‌ای - سنگی، معادن باستانی، کلوته‌ها و غیره به‌عنوان میراث‌های زمین‌شناختی می‌تواند در راستای توسعه زمین‌گردشگری و تأسیس ژئوپارک‌ها استفاده شود.

معدن فیروزه نیشابور حدود ۴ سال است که به روی گردشگران باز شده است. علاوه بر این، افراد زیادی برای خرید فیروزه به روستا مراجعه می‌کنند. در این راستا زنان روستاهای معدن بالا و معدن پایین با بهره‌گیری از فرصت‌های کارآفرینی در خانه در زمینه صنایع دستی، تولید محصولات غذایی و .. بهره‌مند شده‌اند. از زمینه‌های نسبی اشتغال در زمینه تراش سنگ تزئینی در مقایسه با دیگر صنایع می‌توان به بی‌نیازی به سرمایه‌گذاری زیاد جهت اشتغال فردی، بی‌نیازی به فضای کاری و تأسیسات زیربنایی خاص، زودبازده بودن چرخه سرمایه‌گذاری، برخورداری از بیمه صنایع دستی، ارزش افزوده بسیار زیاد و دسترسی آسان به گهرهای خام اشاره کرد.

در صورت ایجاد ژئوپارک، مشاغل مانند: زمین‌بانان، زمین‌راهنمایان، کارکنان موزه، مدیران و کارشناسان ژئوپارک، فروش صنایع دستی، فروش داروهای گیاهی، ژئوآنوایی‌ها، ژئورستوران‌ها، مهمان‌خانه‌ها، بوم‌گردی و توسعه سایر مشاغل مرتبط با گردشگری اثرات اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی ملموس و پایداری برای جوامع محلی این منطقه، به‌ویژه زنان روستایی به‌دنبال خواهد داشت.

۶- مراجع

- شادی طلب، ژاله؛ وهابی، معصومه؛ ورمزیار، حسن، (۱۳۸۴)، فقر درآمدی، فقط یک جنبه از فقر زنان سرپرست خانوار. فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی. سال چهارم. شماره ۱۱، ۲۲۷-۲۴۷.
- لطیفی، سمیه؛ نادری مهدی؛ کریم و زلیخایی سیار، لیلا، (۱۳۹۲)، موانع موثر بر توسعه فعالیت‌های گردشگری در نواحی روستایی همدان (با تأکید بر روستاهای هدف گردشگری)، برنامه ریزی منطقه‌ای، سال سوم، شماره ۹. صص ۷۸-۸۵.
- نکویی صدری، بهرام، (۱۳۸۸)، مبانی زمین‌گردشگری: باتاکید بر ایران، تهران انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) ۲۱۱ صفحه.
- وثوقی، لیلا و قاسمی، مهدیه، (۱۳۹۳)، اکوتوریسم و توانمندسازی زنان روستایی (مورد مطالعه: روستای شیب‌دراز، جزیره قشم)، مقاله ۸، دوره ۱۲، شماره ۴، ۵۹۳-۶۱۰.
- وحیدی راد، علی اکبر؛ پاساد، مجید، (۱۳۹۴)، تحلیلی بر نقش جاذبه‌های توریستی سیسخت در جذب گردشگران با تأکید بر امنیت، فصلنامه دانش انتظامی کهگلویه و بویراحمد، شماره بیستم، دوره ۸، ۸۶-۱۱۰.